

ŽMOGUS – SOCIALINIO UGDYMO OBJEKTAS IR SUBJEKTAS
(istorinė interpretacija)

Senovės graikų filosofas Protagoras prieš keletą tūkstančių metų tvirtino, kad žmogus yra visų daiktų matas. Šią tiesą patvirtino visa tolesnė žmonijos istorija, žmonių veikla, jų patirtis, kultūros raida. Žmogus, kurdamas aplinką, būti, kuria ir pats save. Taigi, kokia kultūrinė-socialinė aplinka, sukurta žmogaus, toks ir jos kūrėjas – žmogus, kadangi kultūrinė aplinka tiesiogiai veikia patį žmogų, jo būdo savybes, jo veiklos būdus, įpročius, santykius su aplinka, su kitais jį supančiais žmonėmis. Iš supančių žmonių jau kūdikis, vėliau vaikas, jaunuolis, suaugėlis, senas žmogus perima kalbą, papročius, veiklos, bendravimo būdus ir kitus būdingus žmogui bruožus, savybes. Ir visa tai perima kaip būtinybę netgi ir prieš savo valią, kadangi, būdamas visuomenės narys, žmogus privalo derintis prie visuomenės, specializuotis joje. Pavyzdžiui, kūdikis gimsta visiškai bejėgis ir toks jis yra keletą metų tuo ontogenezės tarpsniu, kada vyksta pats intensyviausias jo, kaip asmenybės, kaip žmogaus, formavimasis. Be suaugusių žmonių globos ir paramos jis neišgyventų. Šio „prievartinio“ bendravimo metu kūdikis „perima“ iš suaugusiųjų ne tik judesius, veiksmus, kalbą, jausmus, mąstymo stilių, įpročius bei įgūdžius, bet ir bendražmogiško elgesio, veiklos bendravimo, įvairių socialinių vaidmenų atlikimo gebėjimus, suvokia ir įsisavina savo artimos aplinkos grupės žmonių vertybių sistemą. Ir tai vyksta ne tik ir ne tiek dėl žmogaus biologinio vystymosi ir brandimo, kiek dėl jo socialinio bendravimo. Sprendžiant žmogaus raidos filogenezės ir intogenezės problemą, kaip tik susikryžiuoja įvairios filosofinės srovės. Dilema – kas sukūrė žmogų: darbas, jo fizinė veikla, jo raumenų tobulėjimas (F. Engelsas – darbas sukūrė žmogų); žmogaus proto tobulėjimas, jo intelektualinis vystymasis (F. Hegelis); ar aukštesnė būtybė – Dievas jį sutvėrė (religinė filosofija) ir kt.

Žmogaus, kaip *Homo sapiens* atstovo, protinis pajėgumas daug pranašesnis už jo fizinį pajėgumą. Jis ypač savo intelektu ir išsiskiria iš kitų žemės gyvūnų. Žmogaus galvos smegenų 15 mljrd. nervinių ląstelių, keletas mljrd. neuronų išskyrė jį iš gyvulių pasaulio. Galvos smegenų sandara ir jų pajėgumas intelektualiai veiklai, o ne vien būtinybė darbo procese dalintis mintimis su kitais žmonėmis, įgalino žmogų sukurti ir išstbulinti kalbą, kaip svarbiau-

sią žmonių tarpusavio bendravimo priemonę, mąstymą, kaip jo sąmonės ir sąmoningos, kūrybinės veiklos (protinės ir fizinės) įrankį.

Ir nors žmogaus ontogenezė nėra filogenezės kartojimas, vienok istorinė žmonijos progreso raida ir žmogaus, kaip asmenybės bei individualybės, vystymasis turi ir daug panašumų. Svarbiausias žmogaus, žmonijos išskirtinis požymis ir žmogaus vystymosi, žmonijos progreso šaltinis – jo intelektas, kurio centrinis organas – galvos smegenys.

Pagaliau ir pats žmogaus socializacijos procesas yra komunikacinio pobūdžio. Kūdikis, vaikas, dar negalėdamas dalyvauti gamybiniame darbe, netgi fizinėse pratybose, labai intensyviai bendrauja su socialine aplinka, jį supančiais žmonėmis jau nuo pat gimimo, adaptuojasi aplinkoje. Jau pačioje ankstyvojoje vaikystėje palaipsniui vaikas ugdomi dalyvavimo grupėje gebėjimus, kurie ontogenezėje nuolat papildomi, plečiami, tobulėja ir vaikas kaskart vis daugiau prisitaiko prie socialinių sąlygų, koreguodamas savo elgesį pagal aplinkos reikalavimus.

Socializacija – visą žmogaus gyvenimą besitęsiantis procesas, drauge ir asmenybės nepabaigiamas formavimosi procesas, nepertraukiamas patirties kaupimas, mokymasis. Šis nepertraukiamas mokymasis tai nėra vien naujai išmokto priedas prie jau turimos patirties, o yra visos turimos patirties reorganizacija, turimų mokėjimų, gebėjimų rekonstrukcija, patobulinimas, kartu ir paties žmogaus tobulėjimas.

Mokymasis, išmokimas kartu ir komunikacinis procesas, kuriame žmogus susitinka, bendrauja su kitu žmogumi ar žmonių grupe, vieni prie kitų pritaipia, formuojasi nauji bendravimo, veiklos įvairiose srityse būdai, kitas žmogus ar jų grupė susidaro nuomonę apie kitą žmogų, jį vertina. Taip pat ir pats žmogus formuojasi savo nuomonę apie kitus žmones, jų grupes. Vadinasi, visi ar bent dauguma žmogaus poelgių, minčių, netgi jo idealų yra socialiai nulemti ir socialiai reikšmingi ne vien todėl, kad sukelia kitų žmonių reakcijas, bet ir todėl, kad ir galimos kitų žmonių reakcijos jau yra prognozuojamos ir įtraukiamos į žmogaus bendravimo ir jo veiklos organizaciją.

Taigi, žmogus, grupė, kolektyvas organiškai susiję tarpusavyje veikia vieni kitus ir kartu skatina vienybės siekius, tradicijų, įpročių, savos kultūros tausojimą, gerbimą. O tai, savo ruožtu, sąlygoja žmonių gyvenimo, bendravimo, veiklos būdų pastovumą, atskirų žmonių grupių, tautų kultūrų savitumą. Ir jeigu asmenybė yra kultūros produktas, tai ir žmonių grupės, tautos liudija

apie asmenybių panašumus (tautos charakteris, nacionalinė psichologija ir pan.). Socialinė, kultūrinė aplinka formuoja bendriausius žmonių socialinius bruožus

Tačiau gyvenime kiekvienoje grupėje, tautoje aiškiai išsiskiria ir individualybės, netgi istorinės asmenybės. Asmenybės – unikumai, daug kuo nepanašios į kitas asmenybes. Asmenybės unikumą lamia žmogaus-individo prigimtis.

Jeigu grupėje, tautoje asmenybių skirtumai nėra daug nutolę vieni nuo kitų, gyvenimas grupėje, tautoje teka ramiai, lygia tėkme. Tačiau dažnai atsiranda asmenybių, kurios, skatinamos vidinių ar išorinių (dažniausiai abiejų kartu) veiksnių, sugeba ir išdrįsta peržengti nusistovėjusias kolektyvinio gyvenimo normas. Jos keičia, laužo įprastines žmonių bendravimo, veiklos, gyvenimo normas. Atsiranda naujų poreikių – pagrindinis gyvenimo variklis (F. Hegelis), naujų situacijų, prie kurių turi arba derintis kiti visuomenės nariai, arba jas atmesti, nepriimti. Kyla dilema – išsaugoti seną, įprastą ir ramiai gyventi toliau, ar eiti nauju keliu, kurti naujas gyvenimo sąlygas ir adaptuotis prie jų.

Demokratinėje visuomenėje, kurioje vyrauja nuomonių pliuralizmas, vyksta disputai, naujos idėjos pagyvina visuomeninę mintį, gyvenimą. Problema išsprendžiama ginčų, ieškojimų, įrodymų keliu. Tai yra visuomeninio gyvenimo progreso sąlyga.

Autokratinėje visuomenėje, kurioje dominuoja viena ir tik viena tiesa, kurios monopoliją savinasi vienas žmogus (diktatorius) ar viena partija, savime aišku, panašiams „išsišokėliams“ su naujomis idėjomis, jeigu jų „nelaimina“ pretendentai į absoliučią tiesą, pritaikomi justiciniai straipsniai, ir gyvenimas teka sena vaga iki jėga nesulaužoma diktatūra.

Žmonijos istorijoje buvo daug visuomeninio gyvenimo pakilimo ir stagnacijos, net nuopolio periodų. Tai priklausė nuo paties žmogaus, nuo visuomeninės santvarkos.

Taigi, žmogaus, visuomenės gyvenimas yra ne būtis, o procesas, nuolatosis kintantis, besirutuliojantis, nepastovus. Ir kuo daugiau visuomenėje neramių, ieškančių žmonių, tuo ta visuomenė, tauta aktyvesnė, veiklesnė. O su visuomenės kultūrinio gyvenimo raida kartu kito žmogus, jo asmenybė, netgi įdėvidas (B. Ananjevas), kadangi asmenybės problema, jos vystymasis yra žmogaus vietos visuomenėje, jo istorinės misijos problema.

Todėl spręsti kultūros, asmenybės raidos problemas tegalima žmonijos istorinio proceso raidoje. Istorinis požiūris įgalina atskleisti žmogaus vaidmenį visuomenės gyvenime ir paties žmogaus, jo asmenybės raidą. Kartu geriau atsiskleidžia ir įvairių teorijų apie žmogų, jo prigimtį, jo ryšius su visuomene ir kt. pagrindumas, taip pat ir dabartinių praktinių problemų, susijusių su visuomenės, žmogaus raidos sprendimų keliai ir būdai.

* * *

Visuomenės, kultūros, žmogaus sąvokos, jų supratimas ir aiškinimas istorijos raidoje evoliucionavo, kito, kaip ir paties žmogaus vaidmuo bei galimybės. Dar Ciceronas pastebėjo, kad žmogus nėra statiškas, nekintantis, kad jis tobulėja ir jo protą reikia lavinti, apdirbti, kaip valstietis apdirba dirvą, t.y. akcentavo organizuoto valdymo reikšmę žmogaus protiniam lavinimui. Tačiau Antikos mąstytojai, pabrėždami žmogaus proto, žmogiškojo pažinimo svarbą, žmogaus neišskyrė iš gamtos, todėl ir žinių bei daiktų vienovės supratimas nulėmė to meto mąstytojų požiūrį į patį žmogų, jo supratimą. Antikinis žmogus to meto filosofijoje vaizduojamas kaip tobulas, fiziškai tvirtas, protingas, tačiau be individualių šavatumų, neatskleidžiamas jo vidinis pasaulis, nes ir žmogus, kaip ir daiktas, yra „duotas“ išbaigtu pavidalu, kurį galima ir reikia tobulinti, nieko nepridedant jam iš šalies. Demokritas teisme (kaltinamas už savo turto iššvaistymą), kalbėjo, jog „...Didžioji tuštuma ir atomai – tai kraštutinės esybės. Iš jų sudaryta viskas: ir veidrodis, ir šventykla, ir balandis, ir žmogus, ir visi kūnai. Štai tiesa – viską sudaro atomai ir tuštuma: O kas mėgina, panašiai kaip Sokratas, sekti paskui chimeras, nieko neranda“ (Cit. A. Dombrovskis „Pasakojimai apie filosofus“, K., 1986, p. 22). Atomai sudaro viską, ką matome ir ko nematome: sielas, dievus... (Epikūras).

Užtat Antikoje (ypač Graikijoje) žmogus buvo išaukštintas, sulygintas su dievu (tik mirtingas). Platonas Dionisėjui kalbėjo, kad „...žmogų ir dievą skiria kažkas mažiau negu žmogų ir žmogų“ (ten pat, p. 39). Tačiau, išlaisvindami žmogų, senovės mąstytojai suteikė jam galimybę reikšti savo valią, kurti, ieškoti, nes – „Tik darbas, žiniomis ir išradingumu žmonės yra galingi“ – teigė Demokritas. – „O tie, kurie nemokšos, tik skursta laukdami stebuklo“ (ten pat).

Antikinio žmogaus mąstymas jau išlavintas, teorinis (pirmykščio žmogaus – ikiteorinis, daiktinis). Antikos žmogus jau skyrė daiktus ir mintį apie juos,

t.y. teoriją. Jam jau egzistavo du pasauliai. Tačiau antikinio žmogaus mąstymas be praeities, tik dabartis, nes ir dievai gyveno kartu su žmonėmis dabartyje. O i žmonijos istorijos problemos graikus, romėnus mažai tedomino. Aktualūs jiems buvo nūdienos klausimai.

Taigi, socialinė kultūrinė aplinka, istorinės antikinio žmogaus gyvenimo aplinkybės lėmė ir jo pažiūras, pažinimo galimybes, jo mąstymo stilių, jo asmenybės savybes bei jų ugdymo būdus, kelius.

Dar vienas antikinės visuomenės gyvenimo bruožas, turėjęs įtakos to meto žmogaus būdo, jo mąstymo pasaulėžiūros formavimuisi, – tai visuomenės atvirumas.

Graikijos poliai, ypač Romos valstybė buvo plačiai išsiskleidę po visą ano meto žinomą pasaulį, prekiaavo su visomis žinomomis šalimis, plėtė kolonijas, jėga ir taikiu būdu užimdami tolimus kraštus (graikai – Bizantija, Krymas, Egiptas ir kt., Roma užkariavo vos ne visą to meto žinomą pasaulį). Toks platus šalies išsiskleidimas, savos tuo metu aukštos kultūros plėtimas taip pat ugdė savitą to meto žmonių (vergvaldžių) charakterį, platų makropasaulinį mąstymą, imlų žemę ir visatą apimantį protą, pažinimo stilių. Todėl nenuostabu, kad laisvas vergvaldys plačiai domėjosi žemiškais dalykais, jo mintys siekė žvaigždes ir kitus dangaus kūnus. Iš kitos pusės platus antikinio žmogaus akiratis ir menkas artimos aplinkos pažinimo poreikis, neleido jam geriau pažinti artimą aplinką ir žmogų, patį save. Ne veltui Sokratas akcentavo būtinumą pažinti patį save. Deja, antikiniam žmogui artimas pasaulis, ir ypač pats žmogus, jo esmė, vidinės jo savybės, buvo mažai pažįstami.

* * *

Žlugus Romos imperijai, Europa susiskaidė mažomis valstybėmis, hercogijomis, kunigaikštystėmis. Visuomenė užsisklendė uždaro tipo miestuose, gerai įtvirtintose pilyse, anapus miesto ir pilių sienų įsivyravo ramus gyvenimo būdas, kurį kartas nuo karto tepaįvairindavo svetimšalių antpuoliai arba savųjų žygiai į kaimynų valdas. Toks visuomeninio gyvenimo būdas formavo ir atitinkamą asmenybę, jos bendravimo, veiklos, mąstymo stilių. Viduramžiais pradėta mąstyti apie artimą aplinką, smulkius dalykus, patį žmogų. Klestėjo amatai, atsirado eksperimentas, kaip daiktų tikrovės pažinimo metodas (alchemija), davęs Renesanso ir ypač vėlesnių laikų žmonėms patikimą įrankį (laboratorijas) detaliam tikrovės daiktų bei reiškinių pažinimui.

Viduramžiais teologinės filosofijos (krikščionybė) įtakoje atsigręžta į patį žmogų, tačiau visiškai iš kitų pozicijų negu Antikoje. Čia vyraujanti kryptis – žmogaus vidinių savybių, jo sielos pažinimas. Žmogaus idealų formavimas ir valios ugdymas, kad galėtų siekti nežemiškų, aukštesnių, nuo tikrovės nutolusių idealų, tapo žmogaus ugdymo tikslas. Viduramžių mokslai, menai apie žmogų siekė atskleisti vidinį žmogaus pasaulį, jo vidinį grožį bei esmę. Pažvelkime į viduramžių menininkų kūrinius – kiek žmogaus veide, jo kūno judesiuose, formose skausmo, ryžto, vilties ar nevilties. Muzikoje, architektūroje taip pat įsigali nauji stiliai, formos, verčiančios žmogų susimąstyti, susitelkti, netgi atitoiti nuo žemės dulkių, dvasia pakilti iki žvaigždžių (gotika), artėti prie krikščioniškojo idealo – Dievo, užmirštant žemiškus dalykus, netgi savąjį kūną. Apie jį žinoti tik tiek, kiek tai reikalinga žmogaus dvasiai, dorai palaikyti.

Viduramžių žmogaus protas, pažinimo būdas susidvejina: iš vienos pusės tikslus realių daiktų tyrimas, iš kitos – neapčiuopiamos savo sielos, dvasios, dievybės pažinimas bei aiškinimas. Taigi čia-jau du pradai: realus ir abstraktus, tačiau prioritetas teikiamas pastarajam. Viduramžiai, galima sakyti, „švari abstraktaus mąstymo epocha – realybės perėjimo į abstraktybę – dievybės ir žmogų ir atvirkščiai.“ Trejybės aiškinimas taip pat „grynojo“ teorinio mąstymo objektas. Tai ryški idėjų dominantė.

Viduramžių žmogaus mąstymas apologetiškas, išplaukiantis iš praeities ir nukreiptas į ateitį, į amžinybę. Dabartis reikšminga tik kaip pereinamasis etapas iš praeities (Kristaus, krikščionybės istorijos) į ateitį, amžinybę. Tai ryškiai atsiskleidžia ir T. Kampanelos pasaulėjautoje, jo mąstymo stiliuje, kai jis gebėjo organiškai suderinti laisvamanybę su religingumu, arba Keplerio darbuose, kur mokslinis Visatos sandaros aiškinimas grindžiamas jos dieviškosios kilmės idėja, nesigilinant į kitas Visatos kilmės teorijas, priežastis, sąlygas. Žinoma, tiems laikams tai sunkiai prieinama. Tačiau pats mąstymo stilius aiškiai apologetiškas.

Taigi, Viduramžiai, to meto socialinė, kultūrinė aplinka formavo savo laikmečio asmenybę, su visomis tos epochos žmogui būdingomis savybėmis. Ir tik atskiri žmonės – talentai, genijai sugeba peršokti savo epochos žmonijos nustovėjusias elgesio, bendravimo, veiklos, mąstymo normas ir skatina mases naujiems ieškojimams, atradimams. Teigiama, kad ir šiandien mokslo, techni-

kos triumfo laikmečiu 90% žmonijos proto eina standartų keliu. Tik 10% ieško paradigmų, visumos sistemos bei naujų metodų pažinimo veikloje.

Apie Viduramžių kultūrą, to meto žmonijos protą iki šiol, ypač socializmo sistemoje, buvo kalbama neigiamai, kaip apie mokslo, meno merdėjimo, žmogaus laisvės, jo asmenybės engimo laik tarpį. Vienok kiekviena epocha turi savitą gyvenimo būdą, ugdo žmogų, savo aplinką, ir rengia dirvą naujai epochai, naujos epochos žmogaus ugdymui. Viduramžių žmogaus mąstymas bei protas – grynas teorinis ir ne žemesnis už mūsų epochos žmogaus mąstymą. Tačiau jis atitiko ano meto visuomenės raidos lygį, žmonijos gyvenimo būdą ir davė impulsų Renesansui, Naujiesiems laikams.

* * *

Renesanso epocha – Viduramžių tęsinys, atgaivinęs Antiką, jos kultūrą, pažiūrą į žmogų. Tai laisvos, harmoningos asmenybės iškilimo epocha, skelbianti minties, kūrybos laisvę, epocha, nustojusi tikėti autoritetais. Šios epochos žmogus stengėsi pats viską patirti, patikrinti. Todėl akcentuojama žmogaus proto, valios, mokslinio tyrimo, ieškojimų bei atradimų reikšmė. Žmogaus, kultūros prasmė vėl įgavo savo pirmykštę (Antikos laikų) prasmę, reikė gamtos apdirbimą ir paties žmogaus tobulinimą. Renesanso kultūra buvo persmelkta humanizmo idėja – žmogus pripažįstamas aukščiausia vertybe. Į jį ir kreipiamas svarbiausias to meto filosofų, literatų, dailininkų ir kt. dėmesys. Atmetę Viduramžių scholastiką, asketizmą, Renesanso atstovai garbino žmogų jam skirtuose moksliniuose, publicistiniuose traktatuose, meno kūrinuose, filosofiniuose apmąstymuose. Ir jeigu Viduramžiai buvo grynojo teorinio mąstymo, paremto Aristotelio logika, epocha, tai Renesansas – praktinio, empirinio, teorinio-fantastinio-publicistinio mąstymo junginys. Žmogaus gerinimui buvo panaudotos visos galimos to meto mokslo, meno formos ir stiliai, vyraujant estetinės kūrybos elementams t.y. meno priemonėmis buvo keliama žmogaus didybė, drąsa, kūrybinės galios, asmeninės garbės jausmas. Aukštinamas realus žmogus, norįs ir siekiantis netgi ir brutaliu būdu turėti savo vietą šiame pasaulyje. Renesanso epocha suformavo sampratą naujo žmogaus, kuris atramos ieško ne išorinėje, šalia savęs gamtoje (graikai), antgamtinėse jėgose Dievuje (viduramžiai), o pačiame savyje. Todėl keliama individualybė. Leonardo da Vinčo žodžiais tariant, žmogaus idealas – kupinas džiaugsmo, pasitikintis savimi žmogus, nes Dievas myli ne nusižeminusius,

visko bijančius žmones, bet stiprius, tvirtos valios, skvarbaus proto asmenybes. Renesanso epochos atstovai atgaivino ir Epikūro hedonistinę teoriją, priešpastatydami ją viduramžių asketizmui. Erazmas Roterdamiētis rašė, jog žmogaus gyvenimo tikslas – siekti malonumų. Vienok, remdamasis bendražmogiškosios moralės principais, tvirtino, kad žmogus turi jausti atsakomybę prieš savo sąžinę ir kitus žmones. Todėl jis privalo skirti tikrus ir netikrus malonumus. Tikrieji malonumai teikia žmogaus sielai ramybę ir nedrumsčia jos kitiems.

Renesanso laikais pirmą kartą žmonijos istorijoje ryškiai akcentuojama humanizmo ir laisvalaikio derinimo problema, laisvalaikį išskiriant kaip savarankišką sferą asmenybės ugdymui. Tai dižiulės reikšmės įvykis, daug lėmęs ne tik to, bet ir vėlesnių laikų asmenybės ugdymo problemos sprendimą.

Žmogiškojo pažinimo problemos Renesanso epochoje jau buvo sprendžiamos nevienodai. Šalia dekartiškojo racionalizmo, pagrįsto abstrakčiuoju mąstymu (Cogito ergo sum), kuris pagrindiniu keliu bei priemone mokslo žinioms įgyti, tikrovę pažinti laikė protą, kuriam jau iš prigimties yra duotos tam tikros idėjos, sąvokos ir kurios padeda žmogui sutvarkyti pojūčiais įgytus įspūdžius, plačiai pasklido ir F. Bekono, Dž. Loko empirinio pažinimo koncepcija. Jos credo – visų žmogaus žinių šaltinis – jutiminis patyrimas, konkretus mąstymas, apibendrinantis pojūčiais patirtus įspūdžius. Žmogaus prote nieko nėra, ko nebuvo jo pojūčiuose.

Taigi Renesanso epochos mąstytojai žmogų vėl grąžino į žemę, pastatė jį ant savų kojų, bet nepaengė jo gamtai (Antika) ar antgamtinėms jėgoms (Viduramžiai). Žmogus čia tampa savęs ir gamtos valdovu dėl jo proto ir praktinio-jutiminio patyrimo. Humanizmo idėja šiuo laikotarpiu įgyja naują prasmę. Kultūros sąvoka įgauna romėniškąją, kuri Viduramžiais buvo įprasminata kaip kulto sąvoka, formą. Tik dabar ir kultūros sąvoka išplečiama – ne tik gamtos suvaldymas, jos tobulinimas, bet ir paties žmogaus tobulinimas, jo kultūrinimas (cultura animi), tobulinant jo protą, dorą, sielą ir kūną. Renesansas vėl grąžina harmoėingos asmenybės sąvoką, kurios turinį sudaro žmogaus proto, jo sugebėjimų, plataus išsilavinimo bei dvasinių ir fizinių galių derinys, t.y. akcentuojama žmogaus individualybė. Tokia prasme ir buvo siekiama ugdyti to laikotarpio asmenybę.

Renesanso epochos pažangiosios kultūros idėjos naują kryptį įgavo 18 a. prancūzų švietėjų darbuose, kurie iškėlė ir tam tikrą dalimi realizavo žmonijos kultūros istorijos idėją. Jie pirmieji bandė suvokti istorijos raidos dėsningumus ir varomąsias jėgas ir nustatyti visuomenės pertvarkos kelius. Švietėjų filosofinėje sistemoje sąvoka „kultūra“ prarado savo pirmykštę reikšmę, jos vietoje panaudojo „civilizacijos“ terminą, kurio turinį jie glaudžiai siejo su švietimu bei visuomenės gerovės, žmogaus laimės pasiekimais. Priešingai iki tol vyravusioms mintims apie globaliai teigiamą kultūros reikšmę švietėjai įžvelgė ir jos neigiamas įtakas (Ž. Ž. Ruso).

Civilizacija, visuomenės kultūros kėlimas turi visiems žmonėms atnešti laimę. Todėl jie ypač kritikavo absoliutinės monarchijos išgalėjimą, kėlė būtinumą šviesti visus žmones. Nes tik švietimas suteikia žmogui protinių galių, tobulina dorovę. Visuomenės progreso, demokratijos sukūrimo varikliu, universaliu ir svarbiausiu įrankiu švietėjai laikė protą. Proto lavinimui ir turi būti skiriamas svarbiausias dėmesys. Išlavintas žmonijos protas įgalins panaikinti žmonių nelygybę, įveikti negatyvius visuomeninius reiškinius, blogus žmonių įpročius. Išlaisvintas žmogus geriau pažins gamtą, prisitaikys prie gamtos, gal net suvaldys gamtos reiškinius, pagerins savo buitį. Jie pabrėžė, kad švietimas turi būti žmogui malonus, vykdomas be prievartos. Todėl mokytojas pats turi būti išsilavinęs, gerai pažinti mokinius, mokėti mokyti, paveikti juos be prievartos, be bausmių.

Žmogaus, jo esmės supratimą gamtos ir kultūros t.y. visuomenės gyvenimo bei jos raidos fone naujai nušvietė vokiečių klasikinės filosofijos atstovai I. Kantas, G. V. F. Hėgelis, L. Feuerbachas ir kt.

Kultūros sąvoka to meto vokiečių filosofų suprantama ir aiškinama kaip atitinkamas visuomenės raidos lygis, kuris įgalina, sudaro sąlygas tobulinti žmogaus intelektualines ir dvasines jėgas jo valią. Kultūra – aukščiausia humanistinė vertybė, kuri pasiekiamą atskiro žmogaus ir visos visuomenės pastangomis. Pvz., I. Kantas žmogaus kultūrą aiškino, kaip jo sugebėjimą pažaboti savo egoistinius siekius, diktuojamus biologinės prigimties, savo aistras pagenti dorovės normoms, priimtoms visuomenės. Žmogaus išsivadavimas iš gamtos jėgų valios ir yra žmonijos istorijos, jos kultūros istorijos pradžia.

Todėl Kantas aukščiausia žmogaus dorovine savybe laikė *Pareigą*, kuri, jo teigimu, yra veiksmo vykdymas pagal proto įsakymą, paengiant protui savo polinkius, instinktus ir norus. Pareiga išaukština žmogų, formuoja asmenybę, ugdo pagarbą sau pačiam. Todėl Kanto ir kitų klasikinės vokiečių filosofijos atstovų etikoje, pagrįstoje pareiga, atlidumo nėra. I. Kantas, G. Hegelis ir kt. ypač daug dėmesio skyrė žmogaus, kaip aktyvaus subjekto, savo veikla darančio įtaką jį supančiai aplinkai ir išlaisvinančiai jį iš objektyvaus gamtinio determinizmo, subjektyvios savivalės ir individualių aistrų tyrimui bei aiškinimui.

Viso šio dorovinio, intelektualinio žmogaus tobulėjimo, jo veiklos pagrindą bei sėkmę lemia jo valia, kaip vidinė jėga, duodanti impulsą žmogaus siekiams, veiklai. Taigi dora, protas, valia nulemia žmogaus esmę, jo vertę, kultūrą. Ir iš šių trijų vertybių svarbiausia – protas. Protas įgalina pažinti aplinką ir patį save ir skirti gėrį nuo blogio, tiesą nuo netiesos. Užtat ir pažinimo, proto lavinimo problemai jie skyrė ypatingą dėmesį, sukūrė sudėtingą proto, tikrovės pažinimo teoriją (ypač I. Kantas). Kanto teigimu, žmogus gali pažinti jutiliais ir protu. Jutimai pateikia medžiagą, kurią tvarko intelektas pagal logikos dėsnius, o protas visa tai jungia, toliau kuria apriorines sąvokas bei sprendimus ir konstruoja reiškinių pasaulį, tikrovę. Tačiau tikrovės konstravimas tikras ir tikslingas esti tik tuomet, kai atitinka epochos idėją, visuomenės ekonominės ir dvasinės kultūros lygį. Ateities konstravimas pasiekiamas ne visiems, o istorinėms asmenybės, kurios sugeba atskirti epochos eigą lemiančius reiškinius nuo atsitiktinių. Ypač naujai nuskambėjo G. Hegelio mintis, turinti svarbią istorinę prasmę, kad epochos idėjų įgyvendinimas, kultūros progresas vykdomas ne tiesiogiai istorinių asmenybių, o tautų, kurioms priklauso tos asmenybės ir kurias išugdo tautos. Hegelis pavartojo tautos dvasios terminą, aiškindamas kultūros raidą. Taigi, tauta išugdo asmenybes. Tačiau kad tauta galėtų sėkmingai ugdyti asmenybes, būtina turėti valstybę. Mat, asmenybės ugdymo pagrindą sudaro asmeninė, privati nuosavybė, kurią privati ginti teisė, dorovė ir valstybė. Žmogus konkrečiomis socialinėmis-ekonominėmis sąlygomis vertingas kaip teisinis subjektas tik tuomet, kai yra privatus nuosavybės savininkas, t.y., kai jis jaučiasi laisvas savo turto šeimininkas ir kartu jis ir jo teisė į nuosavybę apsaugota iš šalies (valstybės).

Jeigu Kanto asmenybės esmę, jos kristalizaciją išreiškia pareiga, tai Hegelio – poreikiai. Vystantis žmonijai, tobulėjant kultūrai, turtėja žmogaus porei-

kiai. Šiam turtėjimui, kaip ir kultūros raidai, ribų nėra. Vienok yra žmogaus, žmonijos galimybių ribos, apibrėžtos vietos ir laiko sąlygų. Protas, kaip pagrindinis tiesos matas, turi nukreipti, riboti ir sužmoginti žmonių poreikius, santykius ir įgyvendinti žmogaus laisvę kiekviename kultūros raidos etape, išlaisvinant žmogų nuo subjektyvios savivalės aplinkos.

Vokiškosios filosofinės minties milžinų (ypač I. Kanto) nepatenkino to meto socialinės institucijos, vykdančios žmogaus intelektualinį, dorovinį tobulinimą. Jie ieškojo naujų filosofinių, psichologinių, pedagoginių žmogaus ugdymo kelių bei priemonių, davė impulsą ir kitiems naujiems ieškojimams.

* * *

Naujųjų laikų filosofinės teorijos apie žmogų, kultūrą, žmogaus esmę, jo ugdymą labai išplėtė žmogaus, kultūros supratimą. Tai vertė daryti sudėtingos visuomeninio gyvenimo sąlygos. Pvz., filosofinio antropologizmo teorijos šalininkai (L. Feuerbachas ir kt.) akcentavo žmogaus jutiminį, fizinį pradą ir fizinio žmogaus ugdymo svarbą. Intuityviosios filosofijos atstovai (A. Bergsonas ir kt.) iškėlė žmogaus intuityvaus pažinimo svarbą, kadangi pasaulį, jų teigimu, sudaro ne faktų (pozityvizmas), o procesų visuma, kuriuos suvokti protas per silpnas. Čia būtina intuicija. Todėl jai ugdyti turi būti kreipiamas ypatingas dėmesys, nes su intuicija susijęs giluminis tikrovės pažinimas (ypač esteti- niame pasaulyje), žmogiškojo gyvenimo prasmės suvokimas.

Fenomenologinė filosofija (E. Huserlis, P. Tejeras de Šardenas ir kt.) žmogų, jo – pažinimo problemą spręsdžia aprašomuoju „grynosios“ struktūros ir vidinės logikos požiūriu, pašalinant realųjį ir idealųjį pasaulį bei psichologinę žmogaus sąmonę, jo individualųjį „Aš“ (E. Huserlis); skatina atsiriboti nuo faktų subjektyvumo „Grynas faktų mokslas žmogų paverčia ~~nuo~~ mokslo faktu“ (E. Huserlis), o tirti ir aprašyti grynąją sąmonę-intuiciją. Nagrinėti žmogų ne izoliuotai nuo žmonijos, kultūros, pasaulio, visatos, gyvybės, o apėmus visa kartu kaip vieną visumą (P. Tejeras de Šardenas). Pabrėžiamas materijos ir dvasios vieningumas, kuris ir sudaro vidinį pasaulio aktyvumo pagrindą. Kadangi žmogus, jo sąmonė bei savimonė atsirado tik dėl visų išorinių veiksnių sąveikos, todėl nuo jų tolti, juo labiau izoliuotis yra klaida. Žmogiškasis pažinimas taip pat yra kolektyvinio pobūdžio – pažįsta ne tik žmogus, bet ir visa žmonija. Kultūros fenomenas taip pat visos žmonijos istorinis veiklos ir darbo produktas.

Tuo tarpu egzistencinė filosofija riboja žmogiškąjį pažinimą. Žmogiškajam pažinimui prieinami tik realūs, apčiuopiami objektai bei reiškiniai. Būties žmogus pažinti negali, nes žmogus pažįsta tik tai, kas įeina į sąmonę (K. Jaspersas). Todėl žmogui svarbiausia pažinti patį save, savo vidinį pasaulį ir, tik pažindamas save, gali eiti toliau iš savo būties į pasaulio pažinimą, kurio visiškai pažinti negalima. Galima tik įsitikinti, kad žmogaus egzistencija yra kaip faktas.

Psichoanalizės filosofija (E. Fromas ir kt.) pripažįsta žmogaus formavimąsi visą jo gyvenimą. Ir šį formavimąsi lemia žmogaus prigimtis, socialinės ir kultūrinės sąlygos kartu paėmus. Individas vystosi susiliedamas su pasauliu. Todėl svarbu tirti ir nustatyti žmogaus ir aplinkos santykių galimybes ir jų pobūdį, nes žmogui didžiausias pavojus kyla iš moralinės ir dvasinės (o ne fizinės) vieatvės. Žmogaus prigimties ir jo egzistencijos svarbiausios savybės – siekimas patenkinti fiziologinius instinktus ir išvengti visuomeninės izoliacijos ir moralinės vieatvės. Visuomeninė izoliacija, moralinė vieatvė yra lygu žmogaus mirčiai. Žmogų formuoja socialinės kultūrinės sąlygos. Tačiau žmogus prie jų prisitaiko ne besąlygiškai, o pagal savo vidinius fiziologinius, psichologinius poreikius bei savybes. Nepaisymas žmogaus vidinių savybių gali turėti neigiamų pasekmių (neurozės ar kiti sutrikimai). Taigi žmogus – ne daiktas, ne priemonė kitam, o pats sau tikslas. Žmogaus ir kultūros raida – du tarpusavy susiję procesai, tačiau ne tapatūs.

Pragmatinė filosofija (C. S. Pirsas, V. Džeimsas, D. Djujis) akcentuoja pažinimo būtinumą remiantis tikėjimo-abejojimo principu. Kartu pabrėžiamas mokslo ir religijos ryšys: mokslas įrodo empiriniais duomenimis, tikėjimas aiškleidžia argumentacijos galimybes. Religija – žmogui paguoda netikrumo būsenoje.

Objektyviąją tikrovę ir tiesą pažinti vargu bei manoma. Tiesą apibūdina ir pagrindžia nauda. Todėl ir tiesa yra subjektyvi.

Žmogus pliuralistiniame pasaulyje jaučiasi įvairiai, ne visados saugiai. Todėl jis pats modeliuoja tikrovę, kuria savo patirtį iš savo sąmonės (dėmesio, intereso, jutiminių elementų).

Pragmatinės filosofijos atstovai kūrė gyvenimo praktinę filosofiją, kaip patikimą instrumentą, mokantį žmogų pasiekti užsibrėžtą realių gyvenimišką tikslą.

V. Diltėjus teigė, kad gamtos mokslai analizuoja ir tik po to nustato bendruosius dėsnius tarp izoliuotų vienaarūšių veiksnių ir grupių, o religija, poezija ir pirmų Štė metafizika aiškinosi visumos reikšmę ir prasmę: „Pirmieji (...) studijuoja, pažįsta, o antrieji – supranta”. Tai „gyvenimo filosofijos” kryptis mokslą skirsto ne pagal objektą, o pagal metodą – išskiria mokslų 2 grupes: apie gamtą ir apie dvasią...

„Žmogus visada mokosi būti žmogumi”, o tai įmanoma tik bendraujant, apmąstant praeities kartų patyrimą, suprantant kitus – teigia naujųjų laikų filosofai... Marksistai (tarybiniai – V. Kėlė, M. Kovalzonas...) teigė, jog: kurti žmogaus teoriją, kai yra istorinis materializmas, nesusipratimas. Pakanka, kad istorija tiria individualias žmonių veiklos apraiškas. Žmogus – ne atskira visuomenės problema, bet vienas iš istorijos aiškinimo aspektų. Esą svarbu paaiškinti, kaip individualumas tampa socialumu...

Marksistinė sociologija netiria, neiškia kiekvieno konkretaus žmogaus – tai esą neįmanoma, išskiria žmoguje, kaip visuomeninėje būtybėje, būdingus požymius, reiškinius ir siekia sukurti pagrįstą teorinę žmogaus sampratą, aiškinant visuomeninių aplinkybių požiūriu.